

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД ДО ВИВЧЕННЯ ДОЗВІЛЛЯ ЯК СОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНА

У статті розкриваються сутність соціологічного підходу та специфіка його використання при вивченні інноваційних тенденцій і трансформацій у сфері дозвілля на сучасному етапі розвитку.

Ключові слова: вільний час, дозвілля, дозвілльєві практики, культура вільного часу, культура дозвілля, соціологічний підхід, соціальний феномен, соціокультурна сфера, соціокультурні трансформації.

В статье раскрывается сущность социологического подхода и специфика его использования при изучении инновационных тенденций и трансформаций в сфере досуга на современном этапе развития.

Ключевые слова: свободное время, досуг, досуговые практики, культура свободного времени, культура досуга, социологический подход, социальный феномен, социокультурная сфера, социокультурные трансформации.

The essence of the sociological approach and the specific of its use at the study of innovative tendencies and transformations in the field of leisure on the modern stage of the development are shown in the article.

Key words: free time, leisure, leisure practices, sociological approach, social phenomenon, social cultural sphere, social cultural transformations.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження дозвілля у якості соціального явища та частини повсякденної реальності обумовлена як теоретичними питаннями академічної науки, так і необхідністю вирішення конкретних практичних задач становлення сучасних соціальних інститутів. Підвищений інтерес до вивчення дозвілльєвих практик визначається також кардинальними змінами їх змісту та структури під впливом соціокультурних трансформацій, які мають місце в українському соціумі. З вищезначеним пов'язують становлення досить нових для соціологічного знання галузей науки – соціології вільного часу і соціології дозвілля, завданням яких є вивчення еволюції та особливостей сучасного дозвілля, його співвідношення із соціальною структурою, сім'єю, стадіями життєвого циклу й способами проживання (урбанізацією), ролі дозвілля у формуванні сучасного способу життя та поведінки.

Аналіз досліджень і публікацій. Методологічні основи дослідження соціологічних проблем дозвілля закладені класичними працями М. Вебера, Г. Зіммеля, представниками Чиказької школи урбоекологів Р. Парком, Р. Маккензі, Л. Віртом. Становлення соціології дозвілля пов'язують із роботами М. Каплана («Дозвілля в Америці»), Т. Веблена («Теорія праздного класу»), М. Сміта («Дозвілля й суспільство у Британії»), Дж. Ландберга («Міське дозвілля») тощо. Розгляд дозвілля у якості соціального інституту був зроблений у рамках

макропідходу Ж. Дюмазедьє та Ж. Фурастьє – авторами концепції «цивілізації дозвілля», згідно з якою дозвілля, починаючи з деякого рівня економічного розвитку, набуває все більшої автономії від праці і стає самодостатньою цінністю [1].

Такі західні соціологи, як С. Паркер, Ф. Блум, К. Етцкорт, досліджуючи дозвілля у якості соціального феномена, пропонують ввести до наукового обігу концепцію «революції обраного часу», зміст якої полягає у тому, що суспільство повинно змінити характер використання робочого й вільного часу, оскільки він носить дегуманізований характер, і поширити на весь соціальний час принципи вибірковості й свободи використання [2].

Вітчизняні дослідження феномена вільного часу представлені монографіями А. І. Вишняка, В. Кірсанова, В. М. Пічі, О. Г. Миронюка. Соціальна сутність дозвілля і його структура розглядаються Л. Гордоном, Б. Грушиним, Г. Орловим, В. Піменовою, Б. Трегубовим.

Метою даної статті є методологічне обґрунтування соціологічного підходу до вивчення дозвілля із виокремленням кола проблемних питань.

Виклад основного матеріалу. Сучасне дозвілля, незважаючи на його змістову відмінність у різних соціальних групах, розглядається як дозвілля нового типу, як продукт індустріалізму та урбанізму. Науково-технічний прогрес став причиною зростання продуктивності праці і підйому життєвого рівня населення, що дозволило скоротити час, затрачений

на працю, і значно збільшити об'єм вільного часу. У результаті цього виникло нове явище – дозвіллева міграція, під якою розуміється значна концентрація дозвілля у кінці робочого дня, робочого тижня, перед відпусткою та наприкінці її. Водночас не можна ототожнювати збільшення вільного часу зі зростанням рівня дозвіллевої активності. Так А. Віл вважає, що скорочення робочого часу та ріст дозвілля не є взаємозалежними процесами, оскільки звільнений час може бути витрачений на альтернативні види діяльності (освіту, домашній побут, вторинну зайнятість) [3].

Однак дослідження і західних, і вітчизняних соціологів встановили, що відпочинок є «символом гарного життя» [4].

Більш глибокий аналіз соціальних аспектів сучасного дозвілля показав, що умови проживання в місті призвели до послаблення громадських зв'язків, до зростання соціальної та духовної автономії особистості й одночасного посилення процесів масового споживання культури, що відобразилося на формах і змісті самого дозвілля. Економічна функція дозвілля (відпочинок після праці та підготовка до праці) перестала бути головною, натомість з'явилась нова – споживання товарів і послуг індустрії дозвілля, що забезпечує відтворювальний цикл.

Соціологія вільного часу і дозвілля з метою вивчення інноваційних тенденцій та трансформацій у сфері дозвілля використовує суто соціологічні підходи та методики дослідження.

Соціологічний підхід до вивчення феномена вільного часу включає чотири основні напрями:

- по-перше, це розгляд комплексу матеріальних і організаційних умов збільшення частки вільного часу;

- по-друге, дослідження об'єктивних чинників його реалізації (наявність театрів, клубів, бібліотек, спортмайданчиків, центрів дозвілля, культурно-дозвіллевих установ для всіх верств та груп населення тощо). У рамках даного напрямку головним виступає аналіз змісту роботи інститутів управління та регулювання дозвіллевої діяльності;

- по-третє, вивчення суб'єктивних чинників використання вільного часу (інтересів, дозвіллевих запитів і мотивації, дозвіллевих орієнтацій різних соціально-демографічних та вікових груп). Особливістю цього напрямку є з'ясування ставлення особистості до того чи іншого виду діяльності (або їх сукупності) у вільний час;

- по-четверте, розробка планових і прогностичних моделей бюджетів вільного часу різних соціально-демографічних груп у різних соціально-територіальних спільнотах (підприємстві, місті або селі, області, регіоні, країні в цілому) з метою соціального планування та прогнозування.

Останній напрям передбачає безпосереднє регулювання вільного часу, що є доцільним у межах соціального планування та прогнозування на рівні як регіону, так і окремих підприємств. У зв'язку з цим можна відзначити, що об'єм,

структура і зміст дозвілля можуть і повинні бути у числі показників вимірювання рівня соціальної організації підприємства, селища, міста тощо [5].

Така мета дозвілля, як всебічний розвиток особистості, вимагає не диференційованого, а інтегрованого врахування дії вказаних умов. Соціологи, осмислюючи проблеми раціонального використання вільного часу, взаємозв'язки особистого і суспільного, ввели термін «культура вільного часу» або «культура дозвілля» і тим самим досить точно підкреслили рівень його освоєння та перспективи розвитку. Але культура вільного часу не є однозначним поняттям, що використовується суто до людської поведінки у час дозвілля, а може визначатись і матеріально-технічною базою культури.

Наприклад, досліджуючи міське дозвілля, слід враховувати, що кожне місто є певним типом «культурного середовища», де в оточенні матеріальних, речовинних предметів, що є досягненням певного рівня культури попередніх поколінь, живе і розвивається людина. Крім того, це соціальні інститути різних рівнів організації. Важливе значення для характеристики культури дозвілля міст має соціальний склад населення, оскільки він зумовлює ступінь освіти, коло інтересів та систему ціннісних орієнтацій у даній сфері. Водночас нерівномірність культурного розвитку жителів у різних населених пунктах пов'язана не тільки з наявністю культурно-дозвіллевих установ, але й зі ступенем розвитку духовних потреб самої людини. Важливою є не тільки доступність цінностей культури, але й потреба в їх освоєнні.

При вивченні об'єктивних і суб'єктивних чинників використання вільного часу соціологи користуються критерієм раціональності в організації вільного часу. Під «критерієм раціональності видів діяльності та витрат позаробочого часу» розуміють ступінь їх відповідності всесторонньому й гармонійному розвитку особистості. У макроструктурі позаробочого часу найбільш раціональним є той вільний час, який витрачається на задоволення духовних, інтелектуальних і соціальних потреб людини. Найменш раціональними витратами вільного часу є ті, що пов'язані із поїздками, роботою в домашньому та підсобному господарстві, пересуванням з місця на місце, що є малоефективним із суспільної точки зору [6].

Більшість соціологів розглядає використання вільного часу в двох аспектах: як фізичну діяльність, пов'язану із фізичним розвитком, і як духовну, направлену на духовний розвиток людини. Водночас одна і та ж сама діяльність може бути кваліфікована як активна, так і пасивна: до активного дозвілля частіше відносять ті види діяльності, які мають творче начало, а до пасивного – споживацьке [7].

Неодмінним є те, що раціонально використаний вільний час перетворює людину на більш соціально розвиненого суб'єкта, а сукупність таких суб'єктів – це основа для якісних змін соціальної структури суспільства. У сучасному суспільстві відбувається досить активний процес диференціації соціальної

структури, формування нових соціальних груп та прошарків (підприємців, менеджерів, посередників, інженерно-технічних працівників нового типу тощо). Звідси зрозуміло, що входження особистості у «новонароджені» соціальні прошарки та групи пов'язано зі зміною соціальних показників, у тому числі показника використання робочого та вільного часу.

Реальне соціальне зростання людини відбувається у зв'язку з підвищенням її культурно-технічної грамотності, що є індикатором соціального просування, сприяє переходу до більш складних соціально-економічних видів трудової діяльності. Зміна показників соціального статусу тісно пов'язана зі зміною кількості та характеру дозвілля, який набуває абсолютно нової якості і стає своєрідним «ліфтом», що здатний перенести людину на більш високий рівень соціальної культури.

Разом з тим використання вільного часу в поселеннях різних типів може сприяти або перешкоджати соціальному просуванню. Соціальний рух працівників пов'язаний із цілим рядом проблем, що носить складний комплексний характер. Вони торкаються широкого кола питань, пов'язаних із економічним профілем регіону, рівнем і комплексністю його розвитку, впливом навколишнього середовища тощо.

Успішне вирішення вказаних проблем має соціальні та економічні наслідки: по-перше, істотно покращується комплектування трудових ресурсів висококваліфікованими кадрами, що сприяє прискоренню темпів науково-технічного прогресу і забезпечує зростання продуктивності праці; по-друге, створюються реальні передумови для повного поєднання потреб особистості та суспільства, удосконалюється соціальна структура населення, нарощується соціальний потенціал, відбувається процес стирання відмінностей між розумовою та фізичною працею.

Для стимулювання даного процесу важливо знати фонд та структуру вільного часу членів різних вікових і соціальних груп населення, враховувати їхні інтереси та орієнтації на різні види дозвіллевої діяльності, цілеспрямовано виховувати прогресивні тенденції у раціональному використанні вільного часу для відпочинку, розвитку й користування своїми правами. Все це виступає необхідною передумовою досягнення більш повної соціальної рівності.

Однозначно розв'язати проблему більш раціонального використання бюджету часу неможливо, особливо в наш час, коли і досі відбуваються кардинальні трансформації в усіх сферах суспільного життя. Дана проблема є багатофакторною.

У містах, де соціальна інфраструктура є більш розвиненою, у людей залишається більше вільного часу, який вони витрачають на активний і пасивний відпочинок. Але із різким зниженням життєвого рівня населення пересічному громадянину важче стає підвищувати свій культурний і духовний

рівень, удосконалюватися, гармонійно розвиватися. Вагому роль у цьому відіграє падіння моралі, про що свідчить інформація з екранів, сторінок книг і газет (поширення порнографії, скандалів, нецензурної лексики).

Відмінності в проведенні вільного часу обумовлені ще й географічними особливостями, тобто тим, що відрізняє один регіон від іншого: природними умовами, кліматом, спеціалізацією в розвитку продуктивних сил тощо. Через просторові відмінності об'єкти управління вільним часом набувають специфічних особливостей. Вивчення даних особливостей – одна з найважливіших умов управління вільним часом.

На добовий розподіл часу великий вплив має матеріальне забезпечення жителів міста і села. Погіршення життя городян у перспективі негативно позначатиметься на кількості вільного часу і його використанні. Особливо це стосується студентів, безробітних, службовців, працівників науки, охорони здоров'я, педагогів. Істотне зниження життєвого рівня зумовило необхідність пошуку додаткових джерел існування, що вплинуло на їх зайнятість у сфері домашнього господарства.

Структура вільного часу середньостатистичного українця за останні роки продовжує погіршуватися, оскільки все більша кількість працездатного населення вдається до пошуків основного та додаткового заробітків [8].

Проблема бідності, яка багато в чому визначає структуру робочого і вільного часу, виникає у результаті порушення об'єктивно обумовлених пропорцій соціального виробництва: пропорцій діяльності (співвідношення зайнятого і незайнятого у суспільному виробництві населення); пропорцій стану (диференціація населення за рівнем забезпеченості матеріальними, духовними та соціальними благами); пропорцій відносин (людина – суспільство – природа, людина – соціальна група – клас – суспільство).

В їх основі лежить ключова пропорція між продуктивною і споживчою силою суспільства, вираженням якої є співвідношення робочого та вільного часу.

Необхідно наголосити на ще одному важливому феномені бідності. Це її зв'язок із соціальними формами відчуження людини від людини, від результатів праці, з істотним обмеженням споживання матеріальних та духовних благ. Людина, яка відпрацювала на двох-трьох роботах, або від сходу і до заходу сонця, про дозвілля, як можливість духовного та фізичного зростання, не має часу навіть подумати.

Фонд та структуру вільного часу обумовлюють загальні (неспецифічні) та специфічні чинники. До перших відносяться такі, як склад населення за статтю, віком, розмір сім'ї, рівень доходів на одного члена сім'ї, розмір житлової площі, освіта тощо. Наприклад, у відносно високого відсотка молодих фахівців і малосімейних громадян

кількість вільного часу досить велика, а більш високий рівень доходів збільшує частку його витрат на культурне дозвілля і розваги. Безумовно, для реалізації даної тенденції необхідна відповідна матеріальна база.

Друга група чинників – специфічних – як правило, впливає на фонд, макро- і мікроструктуру позаробочого та вільного часу. Цей вплив відчувають навіть бюджети часу соціально і демографічно однорідних груп населення. До таких чинників, перш за все, відносять природно-кліматичні умови, проживання в місті або сільській місцевості, деякі національні особливості суспільного ладу населення, культурні традиції [9].

Культурне середовище, в якому обертається людина, зумовлює її контакти. Чим ширше представлена соціальна і соціально-професійна структура в поселенні, тим більш різноманітним є її культурне середовище. Там, де переважно розвиваються одна-дві галузі, міжособисті контакти бідніші. Таким чином, культурне середовище є тією призмою, через яку на особистість впливає загальне соціальне середовище, економічні суспільні відносини, духовне життя суспільства. І поселення виступає в даному випадку як соціальна організація: з ним багато в чому пов'язаний життєвий шлях людини, а для молодого людини – її становлення. Життєві ідеали знаходяться в прямій або непрямій залежності від культурної та соціальної атмосфери, що склалася в даному середовищі.

Висока зайнятість людини багатьма видами культурно-дозвільної діяльності свідчить про широту її світогляду, географію спілкування, включення у різні види спільнот. Але сама по собі кількість обраних у час дозвілля занять ще не є доказом розвитку духовних потреб. Тільки у тому випадку, якщо якийсь вид діяльності систематично й регулярно повторюється, тобто у людини виробилась стійка потреба, звичка до позитивного

виду дозвільних практик, можна говорити про соціально корисну вибірковість (у контексті концепції «революції обраного часу») [10].

Висновки. Врахування загальних та специфічних чинників є дуже важливим для побудови регіональної моделі системи матеріальних, організаційних та особистих чинників, що сприяють або перешкоджають оптимальному використанню вільного часу, вибору видів соціальної діяльності людини, етичному формуванню індивіда. Ця робота повинна будуватися по-своєму в кожному регіоні, виходячи зі структури бюджету часу.

Результати дослідження феномена дозвілля свідчать про великі витрати часу на пасивний бездіяльний відпочинок серед молоді. Пасивне дозвілля – це форма реалізації соціально невинуватих витрат часу, що часто пов'язані з різними асоціальними ексцесами (алкоголізмом, протиправною поведінкою, правопорушеннями).

Загалом можна прослідкувати, що кількість вільного часу постійно зростає, особливо в сучасних розвинутих індустріальних країнах. Саме з цією тенденцією пов'язані швидкі темпи зростання індустрії дозвілля, що забезпечує різні способи його проведення. Способи проведення дозвілля (або його типи) істотно обумовлені культурою масового споживання, але існують тенденції, що дозволяють розглядати певні форми дозвілля як сферу, яка чинить опір процесам стандартизації і ринковим відносинам.

Таким чином, соціологічний підхід до вивчення дозвілля як соціального феномена, іншими словами, його соціологічне бачення, завжди являє собою аналіз даного явища в системі соціальних зв'язків, його співвідношення із соціально цілим (наприклад, соціокультурною сферою), його дослідження в динаміці, що дозволяє вловити тенденції змін і сформулювати прогнози щодо подальшого розвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дюмазедьє Ж. На пути к цивилизации досуга / Ж. Дюмазедьє // Вестник Московского ун-та. Серия 12. Социально-политические исследования. – 1993. – № 1. – С. 83–88.
2. Parker S. Leisure and Work. London School Economics (LSE) / S. Parker. – 1994.
3. Veal A. J. Leisure and the future / A. J. Veal. – L., 1987. – P. 163.
4. Малахов И. Н. Качество жизни: опыт экологического прочтения / И. Н. Малахов. – Кривой Рог : Вежа, 1999. – 160 с.
5. Бочелок В. Й. Дозвіллязнавство : [навч. посібник] / В. Й. Бочелок, В. В. Бочелок. – К. : Центр навчальної літератури, 2006. – 206 с.
6. Пилипенко В. Є. Спеціальні та галузеві соціології : [навч. посіб.] / В. Є. Пилипенко, І. М. Попова, В. В. Танчер. – 2-ге вид. – К. : ПЦ «Фоліант», 2007. – 451 с.
7. Соколов А. В. Феномен социально-культурной деятельности / А. В. Соколов. – СПб : С.-Петербург. гуман. ун-т профсоюзов, 2003. – 203 с.
8. Соціальні індикатори рівня життя населення : статистичний збірник / Держ. комітет статистики України. – К., 2004. – 229 с.
9. Патрушев В. Д. Свободное время горожан в 1986 и 1995 годах / В. Д. Патрушев // СОЦИС. – 1997. – № 7. – С. 44–50.
10. Стеббинс Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга (взгляд из Канады) / Р. А. Стеббинс // СОЦИС. – 2000. – № 7. – С. 64–72.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д.філос.н., професор;
Мейжис І. А., д.пед.н., професор.

© Скляр С. Ю., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 15.11.2010 р.